
A hitelvesztés útja

HALÁSZ LÁSZLÓ

Az ötvenes évek legelején a Yale Egyetem hallgatóinak egy csoportját taláломra kettéválasztották és kikérték mindkét csoport tagjainak a véleményét, hogy a közeljövőben mennyire tartják lehetségesnek atommeghajtású tengeralattjárók építését. Ezután idevágó újságcikket adtak nekik. A cikk szövege mindkét esetben azonos volt, de az egyik esetben arról informálták a kísérleti személyeket, hogy a cikk Oppenheimer tollából való, a másik esetben viszont azt mondták nekik, hogy ez a Pravda cikke. Az eredmény legfeljebb a Pravda korabeli legadóbbszöveget olvasóit lephette meg. A kísérleti személyek véleményük alakításában hitelt adtak Oppenheimer, ám kevéssé a Pravda érvelésének.

De Oppenheimer sikerének nem feddhetetlen jelleme volt a titka. A kísérleti személyek erről se pro se kontra mit sem tudtak, és aligha érdekelte őket. Oppenheimer kiemelkedő szakmai teljesítményét ismerték, és ez volt hitelességének az alapja. Azért fogadták el érveit, mert tisztában voltak azzal, hogy a tárgyhoz ők kevéssé értenek, Oppenheimer viszont felettebb kompetens. Legjobb tudása szerint bizonyára minden mérlegelendő információt rendelkezésükre bocsát: ha vannak, kételyeit is.

A kísérleti személyekben teljesítménymotivált társadalmi tapasztalataik miatt tehát két dolog – joggal – fel sem merült. Hogy Oppenheimer kinevezett klasszis, aki történetesen nem ért többet a tárgyhoz, mint egy középiskolai fizikatanár, de a hatalom köreiből jól fekszik. Az sem jutott eszükbe, hogy Oppenheimer szavahihetősége pártpolitikai megfontolások függvénye. Egyszóval, hittek neki, mert bízhattak benne; lévén intézményes okoknál fogva kevéssé valószínű, hogy e bizalomra méltatlan.

A hitelesség csak a bizalom légkörében virágzik. Mellesleg, erről szól maga a kísérleti helyzet megteremtése is. Az egyetemista kísérleti személyek magától értetődőnek vették, hogy tanáraik, akik a kísérletet tervezték és irányították, korrektil járnak el. S azért hitték el, hogy a szöveg attól a forrástól való, akit megneveztek. Természetesen, a kísérlet befejeztével pontos tájékoztatást kaptak a kísérlet felépítéséről, a mögötte meghúzó szakmai elgondolásokról. A pszichológusok önkéntes, töredelmes önleplező gesztusait elfogadták.

Segítette ezt, hogy a gyanútlan kísérleti személyeknek utólag sem kellett restelkedniök, hogy kicsoda fajankók voltak. Viszont úgy találták, hogy közreműködtek egy fontos jelenség frappáns megvilágításában. Mindazonáltal, ilyen szelíd kísérleti manipuláció esetében sem zárkozhatunk el a kérdés elől: miként tehető egy mérleg két serpenyőjébe a szimbolikus (megismerési) haszon és a szimbolikus (erkölcsi) kár? És ha valószínű is, hogy sem a résztvevők önképe, sem a meghatározó társadalmi intézményekbe vetett bizalmuk, sem a szakmai hitelesség nem sérült meg, bizonyos, hogy ha a kísérleti személyek egy mégoly átlátszó pszichológiai kísérletben működtek volna újból közre, nyomban keresni kezdték volna a csapdát.

Élezzük ki fenti tételünket. Mintha a hitelesség bizalom és nem igazmondás dolga lenne. Térjünk vissza az újságcikkre, amely mindkét csoport esetében – emlékezhetünk – azonos volt. Amennyire igazat mondott Oppenheimer, pontosan annyira igazat mondott a Pravda is. Ezt azonban a kísérleti személyek nem tudhatták és rendkívülisége miatt fel sem tételezték. Bizalmatlanságuk egyenesen következett a forrás igazmondásának valószínűségére vonatkozó tárgyi információjukból. Így módon esetükben a bizalom hiánya és az igazmondás hiánya egymás színónimái.

Nem így azoknál, akiknek szemében a Pravda volt a hitelesség alfája és omegája. Ők (most 1951-ben) rendíthetetlenül hittek az ügy igazságában, amelynek e forrás volt a szócsöve. Miért ne olvasták volna bizalommal mindazt, ami hitük szerint való volt? És ha netán valami másként jelent meg a lapban, mint tapasztalták az életben? Mit sem számított. Tudták, hogy végső fokon – ahogy a neve is jelzi – a Pravdának van igaza. Ha némi kételyük is támadt, szorongó bizonytalanságuk elől újfent a jeles forráshoz fordultak, hogy megerősítse – eligazítsa őket. A hittel összefonódó elkötelezettség, ha nem is örök, de tartós bizalmi kontextust teremt. Minthogy a forrást az hitelesíti, hogy beleillik e kontextusba, igazmondásának ellenőrzése szükségtelen. Hiszek neki, sőt, tudom, hogy neki hinni lehet: nyilvánvaló, hogy igazat mond. A hitelesség tehát függetlenné válhat az igazmondástól.

Az igazmondás a forrásnak egy meghatározott referenciához viszonyított megnyilatkozása. Társadalmi-történelmi körülmények, logikai-etikai megfontolások változtathatnak azon, hol e referencia határa, miként állapítható meg a kijelentés megfelelési viszonya és az eltérések hogyan értékelendők, de maga a kijelentés vitathatatlanul a forrástól ered. A hitelesség viszont annak a társas alakzatnak az akciója, amelyek e tulajdonsággal felruhazza a forrást, odaítéli neki, azaz kijelenti róla, hogy hiteles. És mindaddig az is marad a számára, amíg ítéletét vissza nem vonja.

Az egyik alapkísérletben iskolások találmira kettéválasztott csoportjának a matematika fontosságáról beszélt egy díjnyertes mérnök, illetve egy férfi, aki éttermi edények mosogatásából élt. Az előbbi hatása messze nagyobb volt, mint az utóbbié, bár pontosan ugyanúgy érveltek. Azaz a hitelesség = kompetencia → bizalom → igazmondás mint a jelenség sokoldalú tárgyi megvilágítása sor hatott.

Ezután úgy végezték el a kísérletet, ismét két csoportban, hogy a díjnyertes mérnök hol néger, hol fehér volt. Azok az iskolások, akik korábbi kérdőíves vizsgálat szerint a néger elleni előítélettel tűntek ki, a néger mérnök érveit kevésbé tartották hitelesnek, mint a fehérét; akik viszont alig voltak előítéletesek, nem így tettek. És történt ez egy egzakta tárgyjal, amelynek ideológiai-politikai vonzata nem volt, amely a kísérleti személyek érdekeit egyáltalán nem érintette. A tiszta racionalitás világában mindössze egy dolog: a matematikai felkészültség dönti el, hogy valaki a tárgy fontosságáról hitelt érdemlően nyilatkozhatson. Minthogy a matematikai kompetenciáról a borszín éppúgy nem árulkodik, ahogy mondjuk a testmagasság sem, mindkét jellegzetesség oda nem tartozó és mint ilyen, semmitmondó.

Csak hogy a testmagasság önmagában nem alkalmas arra, amire a borszín: etnikai előítéletek kioldására. Ezek pedig bizalmatlansági kontextusba helyezik a diszkriminált forrást, eleve megfosztva a hitelességtől mindenben, amiben értelem és erkölcs mérkőzik. Kivételes élettörténeti esemény következtében valaki a testmagasság adott mértékére is reagálhat ekként. Ez azonban mint ritka egyedi jelenség statisztikailag elhanyagolható. Nem így az előbbi, amely prototípusa annak, ahogy csoportok, alkalmasint tömegek társadalmilag közvetített/gerjesztett hitelesítő (ill. hiteltelenítő) tevékenysége zajlik.

Mintha az előítéletes leegyszerűsítők azt mondanák: „Egy néger (a jelző szabadon választható, a műveletet az olvasóra bízom) mérnök nem tudhatja jól a szakmáját, kompetenciája eleve megkérdőjelezhető. Mivel nem ismeri megfelelően a tényeket és összefüggéseiket, nem képes az igazságról korrekttájékoztatót adni. Még súlyosabb baj, hogy a néger (a ...-k) megbízhatatlanok és gátlástalanok. Mindig számolnunk kell azzal, hogy félrevezető módon mást mondanak, mint amit gondolnak.” Az ellenségességgel teli bizalmatlanság a szubjektív szándékon alapuló igazmondásra törekvést, az őszinteséget is kétségbevonja.

Az „őszinte” francia, illetve angol nyelvű alakja a latin *sincerus* szóból ered és jelentése: egészséges, tiszta, igazi. A szót eredetileg nem személyekre, hanem dolgokra vonatkoztatták. Az „őszinte bor”-ról nem metaforikus értelemben beszéltek, erkölcsi kvalitást tulajdonítva a bor ízének, hanem egyszerűen azt értették rajta, hogy nem volt felvezeve. Az őszinte doktrína vagy vallás pedig azt jelentette, hogy senki nem kontárkodott bele, nem hamisította vagy rontotta meg (nem tette korrupttá). Amikor a 16. századi angolban a jelzőt személyekre alkalmazták, metaforikusan azt jelen-

tette, hogy életük egészséges vagy tiszta, egybevág erényességükkel. De – mutat rá Trilling – hamarosan arra vonatkoztatták, aki nem színlel, nem tetteti magát.

Shakespeare ebben az értelemben használta. A 16. század figyelmét rendkívül lekötötte a színlés és a tettetés. Míg korábban *Dante* azok számára, akiknek tetteik nem az oroslánéi, hanem a rókaéi, a pokol legutolsó körét jelölte ki, *Macchiavelli* – legalábbis a közéletben – megfordította az ítéletet, arra buzdítva a fejedelmet, hogy róka módjára viselkedjen. Ezzel rabul ejtette az Erzsébet kori drámát. De egyedül az ő hatása nem magyarázza meg, hogy miért mutatták oly gyakran az ént másnak, mint amilyen. Bár az ártatlan tettetés mulatságos és a közönség érdeklődését felkeltő félreértések forrása, morális figyelmet a gonosz szolgálatában végzett színlés kíván.

A cselszövő a drámában nem szükségszerűen jelent tettetőt, hiszen lehetséges, hogy gonoszságát nem csalással vegyíti, hanem nyíltan bevallja ártó szándékát. Mégis a cselszövő tipikus színlelő, akinek gonosz természete nyilvánvaló a közönség számára, de elrejtí az társai elől. A posztviktoriánus kor irodalmi kultúrája azonban úgy vélte, hogy a cselszövő gazemberek nem létezésükben hinni naivitás. Felfedezték, hogy az ember jó és rossz keveréke, és a rossz sokszor a körülményekkel magyarázható. A cselszövő alakjának csökkenő hitelessége, az a vélemény, hogy az csak a melodramai képzelet terméke, részben azzal az újabb törekvéssel magyarázható, hogy a gonoszt inkább a társadalmi rendszerbe, mint a személyekbe helyezzük. *Trilling* feltételezi, hogy a posztviktoriánus kor társadalmi körülményeinek a cselszövő gazemberre jellemző tettetés kevésbé felelt meg, mint korábban.

Történelmi közhely, hogy a 16. század elején a társadalmi mobilitás alaposan felgyorsult, kivált Angliában, de Franciaországban is. A középosztály példa nélküli módon emelkedett fel. Mégis, a társadalmi mobilitás a felébredő új társadalmi vágyak kielégítésére nem volt alkalmas. *Tocqueville* elve a forradalmakról találó: a nagyobb mértékben lehetőség nyílik a társadalmi vágyak kielégítésére, úgy nő meg a türelmetlenség a kielégülést akadályozó erőkkel szemben. Hogy közelebről mik ezek az erők, bármelyik 19. századi francia vagy angol regényből meg lehetett tudni.

Személyesítő, hogy milyen szűkösek voltak e társadalmakban azok a tiszteletreméltó foglalkozások, amelyek a társadalmi előmenetelnek megfeleltek. A korlátok miatt a cselszövés cseppet sem idegen: a hamisítás vagy álság a gazdasági vállalkozás természetes formája. A társadalmi beleegyezés bátorítja a hízélgést, mint a személyes érvényesülés eszközt. A cselszövő eredeti jelentése: aljas. Későbbi morális jelentése nem független ettől. A megszégyenítő kifejezés arra az emberre utalt, aki a feudális társadalom legalján állt. A cselszövő a drámákban és a regényekben az, aki keresi a felemelkedés lehetőségét onnan, ahonnan született. Nem az, ami. Szándéka szerint tagadja társadalmi azonosságát és erőszakosan át is hája azt. Mivel célját csak leplezett akciókkal érheti el, csalárd eszközökhöz folyamodik. Hipokrita: tudatos szerepjátszó.

Az őszinteséget úgy tekintjük, mint alapjában személyes tulajdonságot, amely a magánéletben mutatja meg az egyén viszonyát önmagához és a többiekhez. Mégis, az a fontosság – hangsúlyozza Trilling –, amelyet az őszinteségnek tulajdonítunk, bizonyos európai nemzeti kultúrákban a modern kor kezdetén lépett fel, és valamely nagy nyilvános eseménnyel, a közösségi szerveződés hagyományos módjainak revíziójával kapcsolatos. Ez indította el annak a jelenségnek karrierjét, amelyet most az emberek fejében a társadalom neve jelöl. A modern társadalom kiemelkedő vonása – ellentétben az ó- vagy középkori birodaloméval, vagy a királyságéval –, hogy az egyének, kivált az intellektüelek kritikai vizsgálat alá veszik és politikáját alaposan izekre szedik.

Szándékuk nemcsak a megértés, hanem a cselekvés előkészítése. A társadalom eszméjében benne foglalattatik az a feltevés, hogy az adott társadalom megváltoztatható, ha a róla kialakított ítélet azt kívánja. És az ilyen ítéletekben alapvető az őszinteség ideálja: a személy őszintesége, aki az ítéletet hozza; a társadalom által elismert elvek és az aktuális magatartás közötti megfelelés mértéke: valamint annak mértéke, ahogy a társadalom ápolja vagy korrumpálja polgárainak őszinteségét.

A modern társadalmakban [legyenek azok nyugat- vagy kelet-(közép-)európaiak, egy-remegy] lezajlott illetve most folyó tagolódás nyitotta meg az utat ahhoz, hogy a hiteles-

ség a szociálpszichológia szerint alakuljon. Minél markánsabbak az érdek- és értékelentétek a társadalom eltérő csoportjai között, minél hevesebb feszültségek állítják szembe tagjaikat, minél kevésbé készül(het)tek fel erre [és mindezek szempontjából már nem mindegy, hogy kelet-(közép-)európaiak], e logika annál szembeszökőbben működik. Úgyszólván tárgysemlegesen. A legkönnyebben átlátható jelenség is felhevíthető és ködbe vesző kontúrjaival a hitelesség netovábbjának csakúgy minősíthető, mint a hiteltelenségének. Hogyan menekülhetnének meg ettől ideológiailag eleve forró és összetevőik száma miatt körülményesen tisztázható jelenségek?

Ha erre gondolunk, bizonyára semmi meglepő nincs abban, amit az utóbbi öt évben átéltünk. Amikor végre mindent ki lehet mondani, akkor mindent ki is mondanak. Amikor mindent lehet képviselni, akkor mindent képviselni fognak. Mégis kiábrándultságunk hegymagasságnyi. Nem tagadhatjuk, volt egy pillanat, amikor azt hittük, hogy a hiteltelenség társadalmából átélünk a hitelességébe. Nemcsak balga értelmiségiek várták a hitelesség pozitív szelekcióját: a tiszta – végre valóban nemcsak ki-, de megválasztott – arcok felbukkasását. Akik ezután a lehető legegyszerűbb módon: hozzáértésükkel, indulatmentes tárgyszerűségükkel és igazmondásra törekvésükkel hitelesítik magukat.

De továtűnt reménykedésünket felülvizsgálva és megmosolyogva is dermesztő volt tudomásul venni, amint a tiszta arc két hitszegése közötti szünetben felindultan nyilvánítja ki, hogy a múlt legsúlyosabb terhe a nép erkölcsi züllése. És az sem oldotta dermedtségünket, hogy a magyar ember mindenki mást kenterben verő érényeiről is tőle értesülhettünk. Egyúttal magasztos példáját adta a megbocsátásnak: jutalmazta, ha valaki bevallja, hogy érvényesüléséért korábban is megtette, amit tennie kellett, és ez nem volt kevés, de hit és meggyőződés soha nem játszott szerepet.

Tapasztalnunk kellett ugyanakkor, hogy az új arc hazafisága nem ismer el határokat. Viszont még a holocaustra is féltékeny. És elhivatottságérzete akkora, hogy hivatásával is szakított miatta. Jólatai sorra mondtak csődöt, de mit számít ez ahhoz a páratlan adományhoz képest, hogy látja a jövőt? Tudja, hogy az ismétlés hatalom, és hiszi, hogy a hatalom tudás. Az ismétlés azonban – hiába volt hozzá néhány évtizede, hogy tanuljon a példából és ne pedig kövesse – nemcsak a tudásnak, de a tudatlanságnak is anyja. Az új arc fájdalmas déja vu élményt kelt, amit fokozni is képes. Szavainak hitele kétségbevonhatatlan, mert küldetéstudata azt mondatja vele, amiről azt hiszi, előnyére válik. És jól követhető mintát kínál az évtizedekre visszapillantó magunkba mélyedésre, a lélekvizsgálatra is. A (vád)hatóság tegye a dolgát, ki-ki pedig felejtse el a saját múltját, úgy ahogy volt, majd határozottan hirdesse, hogy lelkiismerete nyugodt, hiszen semmi szégyellnivalója nincs.

Az új arc okkal hangzott, hogy minden tőle telhetőt elkövetett. De nem veszi észre, hogy nincs ennél elmarasztalóbb ítélet. A lehetetlenre vállalkozott, teljesítette is. Hitelvesztésének az elkerülhetetlen gazdasági romlást meghaladó tempójával és elképesztő méreteivel nemcsak kizárta, hogy elhasználódott, régi arcok letűnjenek, hanem elérte (ő lett a viszonyítási alap), hogy a hitelesség soha nem tapasztalt fénye sugározzon róluk. És a hiteltelenségé azokról, akik bármiért is kokettálni kezdtek vele.

Az új arc számos egyéb mellett mintha azt sem mérte volna fel, hogy az adott körülmények között milyen hatása van a Weber által leírt dilemmának: vagy a „politikáért”, vagy a „politikából” él. Akire az előbbi jellemző, az élvezi, hogy gyakorolhatja a hatalmat és erősíti önértzetét a tudat, hogy egy ügyet szolgálhat. Ám ha anyagilag nem független emberként ad értelmet életének a politika, kénytelen tartós jövedelemforrásává tenni, azaz a politikából élni. Így többszörösen irritáló, ha nem győzi hangoztatni, hogy mindent a nép szolgálatának rendel alá, miközben a machiavellista játszmák iránt gyorsan felcsapó szenvedély és/vagy a hatalom birtoklásának – az audio-vizuális tömegmédiумot is játékszerként kisajátító „tükröm, tükröm, mondd meg nékem...” – öröme elégit ki, ami a jelek szerint nem tartja vissza, hogy szolgálatát meglehetősen meg is fizettesse.

Egyszerűen a dolgok logikájának mondana ellen – tanultuk Webertől, még ha futó pillanatokra el akartuk felejteni –, hogy a mindenkori politikai uralkodó réteg „ne használná ki politikai uralmát gazdasági magánérdekei szempontjából is”. Ha ezt természetörvényként

tudtuk volna elfogadni, akkor is az új arc rosszul lepezett mohósága, az együgyű, de cinikusnak konok tagadásával és a – legyünk mértéktartók – nem optimális teljesítménnyel, a hitelvesztés tündökletes példája. Mindez aligha erősíti az államapparátusba helyezett vagy abban meghagyott szakértő hivatalnoksereg becsületérzését. Márpedig enélkül „a legszörnyűbb korrupció és a legközönségesebb harácsolás elharapódzásának a veszélye” fenyeget – vonta le Weber a következtetést több mint hét évtizede, és nem mondhatjuk, hogy szavai azóta csak egyszer igazolódtak be nálunk.

A tájaink szokásosan szűkös javak újraelosztásáért történelmi pillanatonként megismétlődő tülekedés gusztustalan látvány. Márcsak ezért sem találó a damaszkuszi út sűrű megidézése. Saulus a gonoszít ügy igyekezett felszámolni, hogy kiírja a föld színéről, Paulus úgy, hogy meggyőzi, nem jó úton jár. Saulus gátlástalanul másokat hozott életveszélybe, Paulus önmagát. A rendszer, amelyért Saulus harcolt, szilárd volt, és Saulusnak semmi oka nem lehetett attól tartani, hogy magára marad. Látomását legfeljebb az készíthette elő, hogy zsigerei már telítődni kezdtek az öldökléssel. De viselkedése még nem követte azt, ami a legbelül a mélyben feltehetően már dolgozott benne. A damaszkuszi útra éppen azért került, mert ott akart újabb keresztényeket összefogdosni. A hallucináció váratlanságával, egyszerűségével és valósághitelével cáfolta azt a választást, aminek jegyében Saulus eddig cselekedett.

A Pállá válás folyamatát több minden hitelesíti. Elsőül – és ebben megegyezik a fokozatos, lassú megtéréssel – az idő: életfogytig tart. Annak mértékében teljesedik ki, ahogy Pál magatartása és intellektusa kibontakozik. A pálfordulás nemcsak új és vonzó erkölcsi arculatra nyit ablakot, de új és értékes kognitív képességek kibontakozására is. A térítéshez szükséges érvek kidolgozásával, a tan konkretizációjával, ha tetszik: esetelemzései szűkésével Pál úttörő kreatív munkát végzett.

Kétségtelen, Saulus a damaszkuszi úton társadalmi elkötelezettségén nagyot fordított. Egy lojalitásrendszerből egy ellentétes másikba tért át. De nem azért, mert ezt diktálta a helyzet parancsa, jól felismert személyes érdeke. Fordulatával a rá nehezedő bizonytalanságot és kockázatot kimondottan megnövelte. Ugyanakkor morális készteségei mégsem voltak eredendő konfliktusban egymással. Saulus éppolyan igazságos (becsületes) ember lehetett, mint Paulus. Maga is így érezhette, és ezért eszébe sem jutott, hogy megpróbálja múltját átírni, korábbi viselt dolgait kitörölni saját és mások emlékezetéből. Teljes életútját vállalta, és térítői munkája hitelét ez teremtette meg.

Bár csak okkal mondhattuk volna, hogy 1989-1990 táján nagy volt (nálunk) a damaszkuszi úton a forgalom. A roham, amelynek újabb, bár nem azonos irányú hullámára bizvást számíthatunk, azonban merőben más (lélek) topográfiai vidéken zajlott le. És e millió kellően zavaros. Ha igaz van Trillingnek abban, hogy a modern erkölcsi képzelet számára a hipokríta marginális, sőt idegen, úgy első pillantásra a posztkommunista erkölcsi képzelet nélküli a modernség jegyeit. Csakhogy mégsem teljesen, mert bennünket is jobban izgat, amikor a maszk – legalábbis időnként – önmaga előtt is elrejt, ki van alatta.

Am a couleur locale sajátosságai döntöek. Az arc idomulhat a maszkhoz, amelyet sokáig viselnek. Maga vagy/és mások megtévesztésére – összefolyik. De hogyan idomul az arc a maszkhoz, amelyet rövid ideje viselnek? – ez már más kérdés. Kívált, miután megtanulta: az sem kockázat nélküli, ha úgy tesz, mintha az lenne a véleménye, amit mond és olyan lenne, amilyennek kifizetődő mutatkoznia. De – gazdagítják tapasztalatai – az sem jobb, ha abban is hisz, amit gondol és abban is, amit mond. Netán abban is, amit mások mondanak neki, még ha ők nem is hisznek benne. Eljut oda, hogy hol ebben, hol abban (nem) hisz. Ahelyett, hogy kényelmesen eggyé forna látszataival, már azt sem tudja, hogy ki nem ő. Bizonytalanságát alkalmasint önmaga felhergelése, másokat elsópró, elvakult indulatai ellensúlyozzák.

Aki kitartóan A-t mondott és úgy tett, mintha ez lenne az evidencia, ugyanerről nem A-t mond és úgy tesz, mintha ez lenne az evidencia. Am, ha emlékeztetnénk erre, nem jönné zavarba. Ha habozás nélkül nem tagadná le a dolgot, azzal érvelne, hogy igaz, korábban A-t mondott, de mindenki tudhatta, hogy B-re gondolt. Mindig az ügyet képviseli, még ha a kívülálló szemében egyre kevésbé világos, mi is az. A döntő megtalálási a módját, hogy jelen és lehetőleg felül legyen (maradjon). Ezért szakosodott a kéznél levő köpönyeg gátlástalan forgatására. Persze, ez számára hiteles megnyilatkozás, mert evidencia, hogy így kell tennie. A megrendelésre szelektíven működő emlékezet eszményi tudatbeszűküléssel párosul. Így az egyik pillanatban ugyanolyan őszinte átélésbeli tagad-

hatja azt, amit egy másikban nem kevésbé őszintén csinált. És magától értetődően, ezt kívánja mindazoktól, akik tőle függenek, s gyarapodásukról pedig nem felejt el gondoskodni.

Ismételjük meg az iménti kulcsszót: kívülálló. Ugyanis a bennfentes, a csoporttag számára az ügy legkevésbé az emberiség haladása meg a nemzet boldogulása. Ezért pedig semmi sem elég drága, járjon el ő maga, csoportja és azt megtestesítő vezetője bármily hajmeresztően. Így esett meg, hogy a híveket lenyűgözte a vezér nagy belső tisztasága, amely erőt ad neki a mindent elborító mocskok kérelhetetlen eltakarításához. És amikor eljött az igazság órája és felszínre kerültek a figura gondosan leplezett sötét foltjai? A kívülálló számára maga lett a hiteltelenség. És a hívek? Őket lenyűgözi a vezér nagy belső tisztasága, amely erőt ad neki a mindent elborító mocskok eltakarításához.

Már szóltunk róla, hogy a jelenségek áthévitése és a szociálpszicho-logika eluralkodása miként fonódik egybe. A racionalitás korlátait vizsgáló döntéskutató, *Simon* mutat rá, hogyan használta ezt ki Hitler: „Hitler pontosan azért volt hatásos szónok a németek számára, mert dühe és indulata egy hullámhosszon volt olyan meggyőződésekkel és értékekkel, amelyek már sok német szívében megjelentek.” Márpedig, ha egy dühvel és indulattal előadott álláspont találkozik a hallgatóság érzéseivel, ezek hitelesítik az előbbit. Az érvelés elmezését, a tények elválasztását a következtetésektől, az összefüggések ellenőrzését a hallgatóság azon tagjai sem végzik el, akiknek a felkészültsége ezt lehetővé tenné.

A kiábrándító voltaképpen nem az, hogy néhány – egykori ítéletünk szerint derék és kvalitásos – ember mire vetemedett. Az a társaslélektani állapot a figyelmeztető – és ezt nem mértük fel tüstént –, amely fogékonyt teremt a követésükre. Lehet persze dialdalmisan hivatkozni arra, hogy a hang felerősítő és ha a mindenre nem is, de sok mindenre képes hívek száma korlátozott. Csakhogy ha a számuk mindössze csupán ötszáz lenne, az is pontosan ötszázal több annál, mint amennyi e társadalomnak kívánatos azok után, amin keresztül. Nem szólva arról, hogy ugyanaz a társaslélektani háttér másféle – naiv vélekedésünk szerint szintén abszolút hitelvesztett – végleteknek is kedvez. Legalább ne tévedjünk megint: függetlenül arányaiktól és lözungjaiktól, ezek nem egymást tartják sakkban. Jövőbeli társadalmi kockázatuk pedig *kiszámíthatatlanul* meghaladja pusztá aritmetikai összegüket.

A mennyiségi mutatók más tekintetben is roppant csalókák lehetnek. Nemcsak az érintett (párt)csoportok, de a náluk kevésbé szélsőségesek és elfogadottabbak is hajlamosak messze túlbecsülni híveik (hitelesítőik) táborát. A magyarázat kézenfekvő: a döntő pillanatokban úgyszólván kizárólag saját híveik körében tartózkodnak. Az alkalomszerűen összegyűlő szép számú aktív odaadó gesztusaiból a forró (tehát intenzív) hitelesítés jeleit joggal olvassák ki. A kölcsönösen gerjesztett pseudo-militarista légkörbe pedig bevonják a nép(esség) távollevő többségét, akiknek ugyanígy kell érezniük és gondolkodniuk, amit, nemdebar, mi sem bizonyít jobban, minthogy ők szüntelenül rájuk hivatkoznak.

A – minden hatalmi-döntéshozó csoportot fenyegető – csoportgondolkodás mértéklenne duzzad azokban a (párt)csoportokban, amelyeket a tisztánlátás eleve megzavaró, megváltó hevület szervezett eggyé. Ez erős kohéziót teremt és a közvetlen érdekekben a hitelesség megingathatatlan érzetet kelti, amit demokrácia előtti vagy utáni körülmények között akár tartósan kamatoztatni is lehet. A torz helyzetmegítélés azonban előre vetíti a hitelvesztést a (párt)csoporton kívül. Garancia erre a csoportgondolkodás nyolc eklatáns tünete, amelyeket *Janis* kellő tömörséggel mutat be:

„1. A legtöbb vagy az összes tag által osztott sebezhetetlenség illúziója, amely túlzó optimizmussal jár és végtelen nagy kockázatok vállalására bátorít.

2. A racionalizálásra tett kollektív erőfeszítés, abból a célból, hogy csökkentse az olyan figyelmeztetések jelentőségét, amelyek esetleg rábírhatják a tagokat arra, hogy még egyszer átgondolják előfeltevéseiket, mielőtt újra rábízák magukat múltbeli politikai döntéseikre.

3. A csoport belső moralitásába vetett kétségbevonhatatlan hit arra készteti a tagokat, hogy figyelmen kívül hagyják döntéseik etikai vagy morális következményeit.

4. A riválisok és az ellenfelek sztereotíp szemlélete, miszerint túlságosan gonoszak ahhoz, hogy a tárgyalásra irányuló őszinte próbálkozásait komolyan lehessen venni,

vagy túl gyengék és buták ahhoz, hogy bármilyen kockázatos kísérletnek ellenálljanak, amivel céljaikat megghiúíthatják.

5. Azokra a tagokra nyíltan gyakorolt presszió, akik nyomós érveket hoznak fel a csoport néhány sztereotípiája, illúziója, vagy elköteleződése ellen, nyilvánvalóvá téve, hogy az eltérő véleménynek ez a típusa ellentétes azzal, ami minden lojális tagtól elvárható.

6. A nyíltan hangoztatott csoport-konzenzustól eltérők öncenzúrája, amely minden egyes tag azon hajlandóságát tükrözi, hogy önmaga számára minimalizálja kétségeinek és ellenérveinek fontosságát.

7. Az egyöntetűség általánosan osztott illúziója a többség véleményéhez igazított konform ítéletek tekintetében (ami részben a deviánsok öncenzúrájából ered, és az a hibás előfeltevés súlyosítja, hogy a hallgatás beleegyezést jelent).

8. Az önjelölt gondolatrendőrök felbukkanása – ezek olyan tagok, akik a csoportot megvédik azoktól a kellemetlen információktól, amelyek széttűzhatnák a csoport döntéseinek hatékonyságát és a moralitásáról elfogadott önelégült vélekedéseket."

Így lépnek fel együtt az emelkedett morális igények és a morális felelőtlenség, a túlzott öndokumentálás és a belső bizonytalanság, a teljesítmények állandó hangoztatása és a teljesítmény tényleges értékének feltűnő csökkenése. E lélektani tünetekkel írta le *Bibó* közel félévszázada a „politikai jellem deformálódását”, amit a „hisztérikus lelkiállapot” velejárójának tartott: a vágyak és a realitás elképesztően elszakadnak egymástól. De *Bibó*, egy másik tanulmányában, a „magyar közélet fordított kiválasztásának” további veszélyes termékét, a „hamis realistát” is felmutatja.

Mivel a most leszereplők országlását megelőző puha diktatúrában jó ideig ez a „hamis realista” volt az uralkodó politikai karakter, nincs okunk, hogy jellemzéséről megfedkezünk. E prototípus képviselői azok, akiknek a „számára a gyakorlati munka vagy érvényesülés lehetősége áll rendelkezésre, s ennek érdekében hajlandók abban az értelemben 'realisták' lenni, hogy a hazugság fennálló és érvényesülő konstrukcióját elfogadják valóságnak. Realizmusuk ilyen módon egy alapvetően hazug építmény megtámasztásában, erősítésében és a tényleges lehetőségek hamis feltételei között való ide-oda tologatásban merül ki."

Az ember hajlamos egymást kizáró végletekben gondolkodni, mint amilyen a szenvedély és az ész. Egész elemzésünk tanulsága azonban, hogy ezt az ellenpárt a legdurvább megközelítésre sem használhatjuk. Az előbbi képletben a szenvedélyes hevület éppúgy megfér a gátlástalanul kiagyalt manipulációval, mint a nyers érdekérvényesítéssel és a cinikus érveléssel. Az utóbbi képletben a valósághoz – szó szerint – mindenáron alkalmazkodó ész nem igényli a valóság sokoldalú és korrek vizsgálatát, holott ez az értelem legfőbb sajátja. Viszont szüksége van az önátlatás szemképrázoló formáira, az énvédő érzelmek kellemetesen langyos hullámaira.

Ha az életre kelt ideáltípusok sem egylelkűek, miként lehetnének azok az átmeneti elegyben, közbűsö alakokban testet öltö gyakori változataik? Közös bennük a mértékvesztésnek, elfogultságoknak és tévítéleteknek az a hálója, amely nem enged teret a távolságtartásnak. Márpedig ennek hiánya a közéleti ember „egyik legsúlyosabb bűne... a politikus döntő pszichológiai tulajdonsága: a képesség, hogy belső lelkiérvével és nyugalommal hagyja a valóságot hatni önmagára, vagyis bizonyos távolságból vegye szemügyre a dolgokat és az embereket". (Értelemszerűen: azt is, ami és aki amúgy közel van hozzá, azaz önmagát és csoportját).

Webert idéztük ismét. Megállapításának jelentőségét növeli, hogy manapság a pszichológia a távolságtartást, az önmagára is irányuló humorérzéklet, az etikai szilárdságot, az etnocentrizmus minden fajtájával szembeszálló egalitáriánus szemléletmódot, a tág értelemben vett valóság árnyalatos felfogását egyazon tulajdonságnyaláb egymástól nem független alkotóelemeinek tekinti. Együttesük meghatározóan hozzájárul ahhoz, amit érett személyiségnek nevezünk, aki – Allport szavaival – „tevékeny ura környezetének".

Jóllehet ez semelyik szakmában nem hátrány, akár a kiemelkedő teljesítmény is külválthat tőle. Közéleti hivatás hiteles művelése demokratikus társadalmakban azonban elképzelhetetlen nélküle. Az érett személyiség természetesen nem egyenlő a politikai kompetenciával. Mégis, a hatalmat gyakorló politikus kompetenciája érett személyisége.